

HEYDƏR ƏLİYEVİN ÇIXIŞLARINDA METAFORLAR

Koqnitiv dilçilikdə konseptual metafor nəzəriyyəsi ilk dəfə C.H. Lakoff və M.L. Conson tərəfindən 1980-ci illərdə irəli sürülmüşdür. Bu Amerika alimləri metaforu anlayışlar üzərində koqnitiv əməliyyat aparan, ətraf aləmi konseptuallaşdırın və kateqoriyalaşdırın vasitə kimi nəzərdən keçirirlər. Onlar qeyd edir: “*Metaforlar üçün bir çox mümkün fiziki və sosial təməllər mövcuddur*” [7, s.464]. Demək, metafor şüurun ən dərin laylarında yarandığına görə həm insanın dünya mənzərəsi ilə tənzimlənir, həm də dil qanunlarından asılıdır. Buna görə də müasir metafor nəzəriyyəsi dilçiliyin həddlarından kənara çıxaraq koqnitiv linqvistikanın araşdırma predmetinə çevrilmişdir.

Metaforun dilçilikdə istifadəsi tarixinə nəzər salsaq görürük ki, hələ Avqust Şleyxer metaforik olaraq dili canlı orqanizmə bənzədərək ona insana aid keyfiyyətlər olan doğulmaq, yaşamaq, inkişaf etmək, digər dillər ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq, ailə qurmaq və hətta ölmək kimi qabiliyyətləri aid edib. V.M. Alpatov bu barədə yazır: “*Darvinin yaşamaq uğrunda mübarizə və təbii seçmə qanunlarını A. Şleyxer dillərin inkişafının əsas qanunları hesab edirdi*” [2, s. 80]. Demək, Avqust Şleyxer antroposentrik nöqteyi-nəzərdən dili insan tarixinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirdiyinə görə dilçilik sahəsini də böyük metaforikləşmə yolu ilə təsvir edib.

F.A. Şiriyev “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika” kitabında qeyd edir: “*Obraz, metafor olduqca mürəkkəb bir məzmunu qısa şəkildə çatdırmağa kömək edir (istənilən atalar sözü, yaxud frazeologizmi xatırlayın)*” [3, s.201]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, metafor hər şeydən əvvəl dünya haqqında olan gerçəkliklərin sadə obrazlarla ifadə olunma üsuludur. Qeyd etmək lazımdır ki, dinləyicinin diqqətini rəşional istiqamətdən emosional mərhələyə dəyişən metafor təsvir vasitəsi kimi filologiya ilə yanaşı incəsənət, memarlıq, psixologiya kimi bir çox sahələrdə istifadə oluna bilər. Buna baxmayaraq, təlimatlar, tibbi göstərişlər, reseptlər, texniki kitablar, etik davranış kodeksləri, ekspertizaların nəticələri kimi mətn janrlarında metaforun tətbiqi məqsədəmüvafiq deyil.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, metaforik təfəkkür tərzini insanın gerçək həyatla əlaqəsi, əldə etdiyi təcrübə və apriori biliklərin əsasında yaranır. Belə ki, metaforların yaranması üçün ilkin zəmin real aləmdə hamı tərəfindən anlaşılın anlam sahələrinin olmasıdır. Məsələn, Q.N. Sklyarevskaya metaforun yaranma mənbələri olan altı semantik sahəni fərqləndirir. Onlar aşağıdakılardır:

“*I. Maddi obyektlər: 1. Əşya. 2. Heyvan. 3. İnsan. 4. Fiziki dünya. II. İdeal obyektlər: 5. Psixi dünya. 6. Abstraksiya*” [5, s. 67].

Siyasi metaforlar hər bir fərdin və ümumilikdə kütlənin təcrübəsini ifadə edir. Belə metaforlarda dövlət, müxtəlif təşkilatlar haqqında canlı varlıq kimi danışa bilirlik. Məsələn, M.V. Pimenova və O.N. Kondratyeva bu barədə qeyd edirlər: “*Cansız təbiət ünsürlərin, cisimlərin, maddələrin və əşyaların əlamətləri ilə, canlı təbiət isə, bitkilərin və canlı varlıqların əlamətləri ilə (Allah, insan, heyvanlar, quşlar, həşəratlar) ifadə olunur*” [3, s. 133]. Deməli, metaforun təməli müqayisə və bənzətmə proseslərinin əsasında yaranır. İstənilən məcazın istifadəsində bir məna digərinin yerini əvəz edir, yəni məna fərqli köçürülür. Bunun əsasında obrazın koqnitiv modeli formalaşır. Koqnitiv yanaşmada metafor dil və təfəkkürün əlaqəsi nəticəsində yaranır və məhz şüurda modelləşir. Şüur isə bütün metaforik anlayışların, təsvirlərin toplusudur.

Koqnitiv modellər müəyyən mədəni istiqamətlər sisteminə aiddir. Onları nitqə dolayı yolla nüfuz edən idrak formaları sayılan mühakimə, əqli nəticə ilə eyni siyahıya aid etmək olar. Metafor fikri modelləşdirən semiotik sxem kimi təfəkkürü təşkil edərək insan təcrübəsini əks etdirir. O, insanların davranışına, düşüncə tərzinə təsir edə bilər və nitq aktında məlumat ötürən kod olduğuna görə kommunikativ funksiyaya həyata keçirir. Belə informasiya kodu hər hansı bir referent, yəni sözlərin predmeti haqqında danışılan zaman ünsiyyətdə yaranır. Deməli, metafor kommunikasiyada çətinliyə səbəb olan maneələri müəyyən dərəcədə aradan qaldırır.

Bizim fikrimizcə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin koqnitiv modellərlə zəngin olan nitqlərində, parlaq obrazlılıqla seçilən metaforlarında “Azərbaycan” konsepti aktuallaşır. Qeyd etmək istərdik ki, metaforu düzgün ötürmək üçün siyasətçi yaradıcı formada düşünməlidir. Onun fikirləri qarşı tərəfin anlayacağı səviyyədə olan dolğun obrazlarla zəngin olmalıdır. Heydər Əliyevin nitqlərində diqqəti cəlb edən məqam koqnitiv modellərdə “Azərbaycan” konseptinin insana xas sosial əlamətlərə malik olmasıdır. Qeyd edək ki, sosiomorf metaforların işlənmə dərəcəsi daha çox siyasi dilçilik üçün səciyyəvidir. Metaforik personifikasiyada konseptlər özünəməxsus xarakterə, yaşa, ictimai mövqeyə malik canlı varlıqlar kimi nəzərdən keçirilir. Deməli, sosiomorf metaforun məzmununda təsvir olunan konseptlər cəmiyyət və onun müxtəlif sosial statuslara malik üzvlərinə bənzədilir. Bu halda, hər hansı bir ölkə sanki insan şüurunda müəyyən rol ifa edir. Məsələn,

“*Azərbaycan Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın qovuşduğunda yerləşərək, onların arasında münasibətlərin inkişafında çox mühüm rol oynayır*” [11, s. 125].

Yuxarıdakı sosiomorf metaforda Azərbaycan cəmiyyətdəki sosial statusunu möhkəmləndirən insan obrazındadır. O, dünya iqtisadiyyatının inkişaf etməsi üçün çalışır və sosial kommunikasiya yaradır.

Ulu Öndərin çıxışlarının digər bir cəhəti xəstəlik anlam sahəsinə aid olan koqnitiv modellərdən məharətlə istifadə etməsidir. Belə koqnitiv modelləri müasir filoloji elmlərdə morbiyal metaforlar adlandırırlar. Onların ilk tədqiqatı polşa dilçilik məktəbində aparılmışdır. T.E. Potapova bu barədə yazır: “... *dünyanın morbiyal mənzərəsi (ilk dəfə prof. Yeji Farino tərəfindən işlədilin “morbiyal” termini latın mənşəli “morbus” xəstəlik sözü əsasında yaranmışdır), tədqiqatların göstərdiyi*

¹⁹ Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası

kimi, əsasən xəstəlik metaforları ilə təmsil olunur ...” [4, s. 51]. Belə ki, Heydər Əliyev daim müstəqillik əldə edənə qədər Azərbaycanın canlı insan kimi ağır vəziyyətdə olduğuna işarə edir. Məsələn,

“Burada sənədlər də göstərildi, çıxışlar deyildi və kino kadrlarından biz gördük ki, ayın 19-dan 20-nə keçən gecə və 20-21 yanvar günlərində Azərbaycan nə qədər ağır vəziyyətdə idi” [11, s. 50].

“Lakin göürdüm ki, respublika dağılır, Azərbaycan gündən-günə ağır vəziyyətə düşür” [10, s. 846].

Qeyd etmək lazımdır ki, xəstəlik anlam sahəsinə aid olan metaforlar vasitəsilə siyasətçilər nitqlərində müalicə üsulları axtararaq tibbi vasitələrlə problemi effektiv şəkildə həll etmək üçün səy göstərirlər. Məsələn, Türkiyənin prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın çıxışına nəzər yetirək:

““Artık hesap vakti geldi” diyen Azerbaycan ister istemez kendi göbeğini kendi kesmek zorunda kalmıştır” [8].

Nümunədən göründüyü kimi, metaforik köçürmənin əsasında duran xəstəliyin səbəbi Qarabağ münaqişəsidir. Rəcəb Tayib Ərdoğan ilk növbədə problemin həllində Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin həyatındakı ağırlı nöqtələrə diqqət siyasi ünsiyyətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Təbii ki, siyasi mətn müəllifləri birbaşa bu problemlərin həllində, yəni məcazi mənada onların müalicəsində maraqlıdır. Siyasi və ideoloji baxışlardan asılı olaraq burada müalicə metodları fərqli, bəzən də əks qütblər şəklində təklif oluna bilər. Demək, ümumi konsepsiyaya görə bir insanın sağlamlığının bərpasına yönəlmiş səylər yaranmış problemi həll etmək istəyi kimi başa düşülür. Burada müalicə koqnitiv modeli dinamik dəyişiklikləri təqdim edir və daha çox qəti xarakter daşıyır. 2020-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan torpaqlarını erməni işğalından azad etmək üçün hərəkətə keçir və “özü öz göbəyini kəsməyə” məcbur qalır. Belə metafor Türkiyə prezidentinin ritorikasında ekspressiv və təsiredici gücü artırır. Burada həmçinin tibbi metafor emosional funksiyasını icra edir. Ünsiyyət prosesində müalicənin tibbi terminlərlə izahı resipiyentdə psixikanın qısa müddətli vəziyyətləri sayılan yeni emosiyaların və fikirlərin yaranmasını fəallaşdırır. Deməli, nitqdə xəstəliklə mübarizə məsələsinin vurğulanması böyük pragmatik məqsədi gerçəkləşdirəcək. Metaforik informasiyanı eşidən insan şüurdakı əlaqəli biliklər vasitəsilə qarşı tərəfə fərqli reaksiyalar verə bilər. Buna görə də effektiv nitq təsiri zamanı peşəkar siyasətçi məcazların emotiv yükünü artırıb onların suqgestiv funksiyasını fəallaşdıracaq.

Əlavə etmək istərdik ki, yuxarıda təqdim olunan antropomorf və sosiomorf metaforlar insanın bioloji təməli və sosioloji fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onlar ümumilikdə canlı varlıq fenomenini ifadə edir. Buna görə də “Azərbaycan” konseptini təsvir edən koqnitiv modellər həm də ontoloji hesab olunur. T.Q. Skrebtsova bu barədə yazır: *“Ontoloji metaforlar sinfinə hamıya yaxşı məlum olan personifikasiya və ya canlandırma aiddir ki, bu da cansız əşyaları və mücərrəd anlayışları insana aid davranışlar, xüsusiyyətlər, məqsədlər və s. ifadə edən terminlərin köməyi ilə dərk etməyə imkan verir”* [6, s. 40]. Belə ki, ontoloji metaforlar adi bir insanın gündəlik həyatının ayrılmaz hissələri olan ilkin anlam sahəsidir. Belə metaforlar müəyyən hadisələri, məfhumları, mürəkkəb ideyaları daha həssas və aydın şəkildə qavramağa kömək edir.

Bundan əlavə, Heydər Əliyev daim Türkiyə Cümhuriyyəti haqqında danışıarkən çıxışlarında “qardaş” sözünü işlədirdi. Məsələn,

“... Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mövcud olan əlaqələr yüksək dərəcəli dostluq və qardaşlıq əlaqələridir” [11, s.31]

Yuxarıda təqdim olunan koqnitiv modeldə “qardaş” sözü qohumluq metaforunun bir hissəsidir. İki dövlət arasındakı münasibətlər ailə üzvlərinin qohumluq əlaqələri kimi təqdim edilir. Beləliklə, Heydər Əliyevin nitqlərində Azərbaycan ailədir və Azərbaycanın ailə üzvü, qardaşı, dostu Türkiyədir.

Bundan əlavə, Ulu Öndər nitqlərində insan fəaliyyətinin məhsullarını, yəni əşyaları təsvir edən artefakt metaforlardan da istifadə edirdi. Məsələn,

“Mən bu görüşlərdə bəyan etmişəm və sizə də bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan açıq ölkədir, onun qapıları bütün xarici dövlətlər üçün açıqdır”[9, s.283].

“... Azərbaycan müstəqil dövlətdir və bütün dünya üçün qapıları açıqdır” [9, s.289].

“... Azərbaycanın qapıları bütün xarici ölkələrin iş adamları üçün, ilk növbədə, Türkiyənin iş adamlarından ötrü açıq olmalıdır” [9, s. 442].

Yuxarıdakı nümunələrdə evin tərkib hissəsinə aid olan *qapı* ləksəminin semiotik nöqtəy-nəzərdən müdafiə funksiyasını ifadə etməsini görürük. Belə ki, Azərbaycan müstəqil, güclü dövlət kimi düşmənlərin üzünə sərhədlərini, yəni qapılarını möhkəm bağlamışdır. Eyni zamanda, ölkəmiz dostluq, əməkdaşlıq, qardaşlıq niyyəti ilə ona üz tutan dövlətlərə qapılarını məmnuniyyətlə açır. Konseptdəki qapı metaforu yüksək innovasiyalar tətbiq edən tolerant Azərbaycanın *açıq qapılar* siyasəti yürütdüyünü və dinamik iqtisadi inkişafda olmasını ifadə edir. Demək, qapı artefakt metaforunda Azərbaycanın dünya ilə kommunikasiyaya hazır olduğu bildirilir.

Ulu Öndərin nitqlərində “Azərbaycan” konsepti ilə yanaşı, antikonsept olan “Ermənistan” işlənir. Məsələn:

“Bizim Azərbaycan üçün ən ağırlı məsələ Dağlıq Qarabağ məsələsi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, onun həll olunmasıdır” [12, s.14].

Yuxarıdakı nümunədə Azərbaycan və Ermənistan binar oppozisiya yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, həm milli, həm də xaricidilli siyasi diskursda Ermənistan və Azərbaycan qarşılıqlı antonimlik xasdır. Antonimlik konseptual sistemdə qütbləşməyə gətirib çıxardır. Binar oppozisiyada Azərbaycan cinayətin qurbanıdır və Azərbaycanın 20 faiz torpağının işğalına səbəb olmuş yağlı düşmən Ermənistan təcavüzkar, yəni cani rolunu oynayır. Buna görə də, Ulu Öndərin çıxışlarında Qurban-Təcavüzkar qarşılıqlı antonimlik, Ermənistanın aqressivliyini, zalımlığını ifadə etmək üçün *təcavüz* ləksəmi tez-tez işlənir. Məsələn:

“... *Dağlıq Qarabağ məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Azərbaycana bir zərbə vurmaq lazım idi və bu zərbə də vuruldu. Azərbaycana hərbi təcavüz edildi*” [11, s.50].

“... *Azərbaycanın düşmənləri bununla qane olmadılar və 1990-cı il yanvarın 20-də Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz etdilər*” [10, s. 870].

“*Yanvar hadisələri XX əsrdə Azərbaycanın başına gətirilmiş ən ağır bəlalardan biridir və Azərbaycana qarşı edilən hərbi təcavüz, terrordur*” [10, s.846]. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir siyasi diskursda bir tərəfdən “Azərbaycan” konseptinin müsbət mənəvi əlamətləri, digər tərəfdən isə “Ermənistan” antikonseptinin qəddar, təcavüzkar xüsusiyyətləri aktuallaşır. Ermənistanın təcavüzünün təsviri zamanı hücum, qəsb, işğal, məhv kimi mərkəzi semlər daha çox nəzərə çarpır. Deməli, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin təsvirində *təcavüz* leksemi antikonsept olan “Ermənistan” üçün siyasi ünsiyyətdə sosial nöqteyi-nəzərdən dominant sayılan koqnitiv əlamətdir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin metaforlarındakı koqnitiv əlamətlər “Azərbaycan” konseptinin assosiativ-semantik sahəsinin daxilində müsbət mənaların əlaqəsini yaradır. Onun çıxışlarında Azərbaycan haqqında təsəvvürlər ilk növbədə ailənin, dostların yaşadığı bir ev, Ana Vətən obrazı, Qarabağ münaqişəsi ilə bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Şiriyev F.A. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika / F.A. Şiriyev. – Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, - 2014. 400 s.
2. Алпатов, В. М. История лингвистических учений: учеб. пособие./В. М. Алпатов. - Москва: Языки славянской культуры, 4-е изд. - 2005. - 368 с.
3. Пименова, М.В., Кондратьева О.Н., Концептуальные исследования/М.В. Пименова, О.Н.Кондратьева.-Москва: ФЛИНТА: Наука, -2011.-176 с.
4. Потапова, Т.Е. Дихотомия Здоровье-Болезнь в концептосфере политика(на материале интервью)//- Москва: Вестник Российского университета дружбы народов//Научный журнал, серия русский и иностранный языки и методика их преподавания. - 2008. № 4, - с. 49-54.
5. Скляревская, Г.Н. Метафора в системе языка /Г. Н. Скляревская. - Санкт-Петербург: Наука, - 1993. – 150 с.
6. Скребцова, Т.Г. Когнитивная лингвистика: курс лекций/Т.Г. Скребцова. - Санкт-Петербург: Искусство России, - 2011. - 256 с.
7. Lakoff, G.P., Johnson M.L. Conceptual Metaphor in Everyday Language // The Journal of Philosophy, Volume 77, Issue 8 - (Aug., 1980), - p. 453-486.
8. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/hande-firat/kendi-gobegini-kesmek-strateji-degisikligi-ve-kararlilik-41622986>
9. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_4.pdf
10. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_9.pdf
11. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_10.pdf
12. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_12.pdf

Аçar sözlər: koqnitiv dilçilik, “Azərbaycan” konsepti, koqnitiv modellər, metaforlar

Key words: cognitive linguistics, the concept of “Azerbaijan”, cognitive models, metaphors

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт “Азербайджан”, когнитивные модели, метафоры

РЕЗЮМЕ

Метафоры в выступлениях Гейдара Алиева

Статья посвящена описанию метафор в выступлениях Общенационального Лидера Гейдара Алиева. Политики часто используют риторические фигуры, которые считаются уникальными и эффективными с прагматической точки зрения. Метафоры также принадлежат к ряду риторических фигур, используемых в общении. Сила воздействия любой метафоры зависит от профессиональных качеств и жизненного опыта говорящего. По мнению автора, метафоры, используемые в политическом дискурсе, увеличивают частоту актуализации ключевых концептов. Таким образом, динамика концепта “Азербайджан” является основной темой метафор, используемых Гейдаром Алиевым.

SUMMARY

Metaphors in Heydar Aliyev's speeches

The article is devoted to the description of metaphors in the speeches of National Leader Heydar Aliyev. Politicians often use rhetorical figures considered unique and effective from a pragmatic point of view. Metaphors also belong to the range of rhetorical figures used in communication. The strength of influence of any metaphor depends on a speaker's professional qualities and life experience. According to the author, metaphors used in political discourse increase the actualization frequency of key concepts. Thus, the dynamics of the concept of "Azerbaijan" is the main topic in the metaphors used by Heydar Aliyev.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova